

## سنگ‌نبشته اورارتویی منقوش به چلیپا در ماکو

مریم دارا\*

رضا حیدری\*\*

### چکیده

سنگ‌های بسیار مزین به چلیپا در ارمنستان و ترکیه به دست آمده است که بر روی کتیبه میخی و به ویژه کتیبه اورارتویی نقر می‌شدند که تعدادی از آنها تا کنون شناسایی و مورد پژوهش قرار گرفته‌اند. تا کنون نمونه‌ای مشابه در ایران شناسایی نشده بود. به تازگی کتیبه‌ای میخی که به دلیل نقش کردن صلیب بر آن آسیب فراوان دیده در ماکو به دست آمده و نگارندگان بررسی و پژوهش بر آن را انجام داده‌اند. سمت راست تخته سنگ انتهای کتیبه میخی باستانی است ولی از سمت چپ شکسته شده است و بدین ترتیب کتیبه میخی نیمه یا قسمت‌های نایافته‌ای دارد. رویه آن که صلیبی در زمانی نامشخص بر آن نقش شده کتیبه‌ای آشوری بوده و فقط چند نشانه از آن کتیبه باقی مانده است. در پشت تخته سنگ فقط یک نشانه به طور واضح دیده می‌شود. رسم الخط نشانه‌های میخی نشان می‌دهد که این کتیبه در زمانی میان حدود ۸۰۰ تا ۷۰۰ ق.م توسط اورارتوها نوشته شده است. در این نوشته ابتدا این سنگ‌نوشته معرفی و سپس رسم الخط آن بررسی و در ادامه با نمونه‌های مشابه مقایسه می‌شود.

**کلیدواژه‌ها:** آشوری، اورارتویی، چلیپا، ماکو، میخی.

\* استادیار پژوهشگاه زبان‌شناسی، متون و کتیبه‌ها (پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری)

(نویسنده مسئول) maryam\_dara@yahoo.com

\*\* دانشجوی دکترای باستان‌شناسی انستیتو خاور نزدیک LMU مونیخ-آلمان - re.heydari@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۲/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۴/۹

## ۱. مقدمه

نقوش تزئینی چلیپایی بسیار در ارمنستان و ترکیه به دست آمده است که بر روی کتیبه میخی اورارتویی نقر می‌شدند که نمونه‌های فراوانی از آنها شناسایی و مورد پژوهش قرار گرفته‌اند. تا کنون نمونه‌ای مشابه در ایران به دست نیامده و یافت نشده بود. به تازگی کتیبه‌ای میخی در ماکو به دست آمده که به دلیل نقش کردن صلیب بر آن آسیب فراوان دیده است. سمت راست تخته سنگ انتهای کتیبه میخی باستانی و از سمت چپ شکسته شده است و بدین ترتیب کتیبه میخی باید نیمه یا قسمت‌های نایافته‌ای داشته باشد. رویه آن که صلیبی در زمانی نامشخص بر آن نقش شده کتیبه‌ای آشوری بوده و فقط چند نشانه از آن کتیبه باقی مانده است. در پشت تخته سنگ نیز تنها یک نشانه به طور واضح دیده می‌شود. رسم‌الخط نشانه‌های میخی نشان می‌دهد که این کتیبه را اورارتوها در زمانی میان حدود ۸۰۰ تا ۷۰۰ ق.م نوشت‌اند.

## ۲. آشنایی با اورارتوها

سرزمین‌های میان دریاچه‌های وان، ارومیه و سوان مرکز اقامت اورارتوها بود و در ایران عمدتاً در آذربایجان شرقی و غربی می‌توان آثار اورارتویی را یافت ولی به طور کلی سرزمین‌های اورارتویی شامل سواحل سه دریاچه وان، سوان و ارومیه هستند (Zimansky, 1995: 104). بلی می‌گوید سرزمین اورارتو از شمال به ماورای قفقاز، از شرق به شمال غرب ایران، از غرب به فرات می‌رسید (Belli, 2003-2004: 13). از حدود ۸۰۰ ق.م. مناطق جنوب غرب، غرب، شمال غرب و شمال شرق دریاچه ارومیه جزء قلمرو اورارتوها بود (کلایس، ۱۳۸۸: ۲۷). کتیبه‌های اورارتویی نیز تقریباً در بیشتر نواحی که اورارتویی‌ها تحت تسلط داشتند به دست آمده‌اند و در شمال غرب ایران نیز تعدادی کتیبه‌های اورارتویی پیدا شده‌اند.

امروزه اورارتویی را با زبان حوری مشابه می‌دانند. اقوام حوری زبان در اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره یکم ق.م. از شمال سوریه تا منطقه زاگرس و حوزه جنوبی و غربی دریاچه ارومیه استقرار داشتند (ملازاده، ۱۳۸۳: ۳۴۷). زبان حوری‌ها غیرهندواروپایی و غیرسامی بود (ویبتر، ۱۳۸۷: ۹۱) که از چهارمین هزاره ق.م. در بخش‌هایی از بین‌النهرین و قفقاز و بعدها حتی در جنوب آناتولی و زاگرس و سوریه رایج بود (Fournet, 2011: 43).

دیاکونوف و ملیکیشویلی (Melikishvili) بر این نظر بودند که اورارتویی لهجه‌ای از حوری نیست بلکه زبانی مجزاست که زبان مادری مشترکی با حوری‌ها دارد (Diakonoff, 1967: 7; Benedict, 1960: 101). به گفته فورنت نیز اورارتویی زبانی منشعب از حوری نیست بلکه هم‌خانواده آن است و زبانی مادری احتمالاً در شمال شرق بین‌النهرین و در دامنه‌های کوه‌های قفقاز در هزاره سوم ق.م. وجود داشته است که این دو از آن نشأت گرفته‌اند (Fournet, 2011: 43). البته اورارتویی با زبان‌های قفقازی و گرجی شباهت‌هایی دارد. به نظر پیوتروفسکی اورارتویی از زبان‌های بومی منطقه و متعلق به خانواده زبان‌های قفقازی است (پیوتروفسکی و خطیب شهیدی، ۱۳۸۳: ۳۲۵).

اورارتوها از سه روش نگارش میخی آشوری، میخی اورارتویی و هیروگلیف استفاده می‌کردند (Movsisyan, 2006: 96). کتیبه‌های شاهی، مذهبی، نظامی، هنری، اقتصادی و نوشته‌های مربوط به زندگی روزمره به خط میخی نگاشته می‌شد و بر انواع رزم‌افزارها، مهرهای سلطنتی و مذهبی، پیکرک‌ها، صخره‌ها، استل‌ها (کتیبه‌های یادمانی)، الواح، اشیاء فلزی، زیورآلات، اثاثیه، سفال و آثار دیگر دیده می‌شود (Ibid: 191). در زمان ساردوری اول از خط میخی آشوری‌ها برای نوشته استفاده می‌شد که بعداً در نوشته‌های دوزبانه آشوری زبان و خط دوم شد. بدین صورت که ابتدا خط و زبان آشوری هر دو با هم استفاده می‌شد یعنی اولین مدارک شاهنشاهی اورارتو فقط به آشوری است (در زمان ساردوری اول). سپس خط میخی آشوری برای زبان محلی استفاده شد و متون دوزبانه اورارتویی-آشوری نوشته می‌شدند، مثل استل‌های یافت‌شده در ایران؛ پس از آن زبان آشوری در میان اورارتویی‌ها دیگر استفاده نمی‌شد و فقط خط آشوری برای نگارش زبان اورارتویی مورد استفاده قرار گرفت و حتی نشانه‌هایی نیز برای نگارش بهتر زبان اورارتویی ابداع شد (Dinçol and Dinçol 2003-2004, pp.124-125).

### ۳. سنگ‌نوشته و چلیبای منقوش بر آن

در حیاط پشتی خانه حسن خان تیموری واقع در خیابان طالقانی، میدان امام حسین، که اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری ماکو در آن واقع است، سنگی نگهداری می‌شود که صلیبی بر روی آن کنده شده است. این تخته سنگ در تابستان ۱۳۸۹ به اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری ماکو انتقال یافت. به گفته پرویز حسین‌نژاد، نگهبان اداره میراث فرهنگی ماکو، این اثر از روستای ایلان‌گره که در گذشته روستای آرامنه بوده به

اینجا انتقال یافته است. مشخص است که مسیحیان منطقه از سنگ‌نشته اورارتویی استفاده مجدد کرده‌اند و صلیبی بر آن ایجاد کرده‌اند و همین عمل بر کتیبه روی سنگ آسیب فراوان وارد آورده و تقریباً کتیبه را نابود کرده است.

در ساعت سیزده و سی دقیقه تاریخ ۱۸ شهریورماه ۱۳۹۳ از این اثر عکس‌برداری شد. سنگ ۱۲۴ سانتی‌متر طول، ۶۱ سانتی‌متر عرض و ۳۳ سانتی‌متر ضخامت دارد. در داخل سنگی کادری به عمق ۲ سانتی‌متر ایجاد شده که از کناره‌های راست و چپ ۵ سانتی‌متر و از بالا ۱۲ سانتی‌متر و از پایین ۱۰ سانتی‌متر فاصله دارد. صلیبی در میان کادر است که بازوی بالایی آن ۳۶ و بازوی پایینی ۳۸ سانتی‌متر و بازوی افقی آن ۴۴ سانتی‌متر است. صلیب بر پایه‌ای نقش شده است. سوراخی نیز بر پشت کتیبه هست که به گفته روستاییان بر آن گندم می‌ریختند و می‌ساییدند. سوراخ پشت استل تقریباً در وسط آن و به قطر حدود ۶ سانتی‌متر و عمق ۱۰ سانتی‌متر ایجاد شده همچنین در سمت راست استل به قطر ۵ و عمق ۶ سانتی‌متر را سوراخ کرده‌اند. به نظر می‌رسد این دو سوراخ را در وسط و سمت راست پدید آورده‌اند تا این دو حفره را به هم برسانند و طنابی از میان آن رد و جابجا کنند که در نیمه راه منصرف شده‌اند و دو حفره را نیمه‌کاره رها کرده‌اند.

سمت راست استل بسیار صیقلی است و همین نشان می‌دهد سمت راست سنگ قبر همان پایان کتیبه اورارتویی است و در سمت چپ رد تیشه بر جای مانده است که نمایانگر این است که کتیبه اورارتویی را از این سمت شکسته و از آن سنگ قبر ساخته‌اند.

یک خط کتیبه از بالا باقی مانده بوده که فقط چند نشانه پایانی خط و آن هم به شکل غیر واضح قابل مشاهده هستند. در سمت راست کادر صلیب نیز نشانه‌های پایانی ۶ خط به طور غیر واضحی قابل دیدن هستند. در هر خط فقط یک نشانه باقی مانده که آن نیز قابل تشخیص نیست. در واقع بر ۳۶ سانتی‌متر از سمت راست و ۱۳ سانتی‌متر در بالای سنگ در حالت ایستاده نشانه باقی مانده و بقیه کتیبه نابود شده است. میان سطرهای نوشته شده خطی کشیده شده و فواصل بین خطوط حدود ۴ سانتی‌متر است. در پشت سنگ به شکل عجیبی فقط یک نشانه U2 و در بالای آن فقط یک میخ عمودی از نشانه‌ای باقی مانده و بقیه سنگ دچار ساییدگی شدید است. نشانه U2 در گوشه سمت چپ در پایین سنگ است و از لبه پایینی سنگ ۱۰ سانتی‌متر فاصله دارد و در همان سطری که این نشانه نوشته شده نیز میخ افقی دیگری با فاصله دیده می‌شود. طول میخ در روی سنگ ۲ و نشانه بر جا مانده در پشت سنگ ۴ سانتی‌متر است.

اولین نشانه در سمت راست سنگ که مثلثی بزرگ با نوک آن به سمت راست است و بسیار آشکار باقی مانده احتمالاً بخش آخر نشانه *pu* یا *bu* باشد. اما، در میان واژگان اورارتویی تا کنون واژه مختوم به *pu* یا *bu* شناسایی نشده ولی در آشوری هست؛ مانند *ibi-* *bu*, *BI-BU*, *e-ru-bu*, *gab-bu*, *ḫup-pu*, *uš-ḫu-bu* بنا بر این شاید این رویه کتیبه به زبان آشوری باشد.

میخ‌ها مثلثی و نه کشیده هستند. این گونه میخ‌ها که به جای کشیدگی به شکل مثلثی و کوتاه و بدون دنباله نگاشته می‌شدند از دوران مینوا (ح. ۸۱۰ تا ۷۸۰/۷۸۵ ق.م.)، پدر آرگیشی اول، تا زمان روسا (ح. ۷۳۰-۷۱۳ ق.م.)، پدر آرگیشیتی دوم نگاشته می‌شدند و از زمان روسای اول دوباره میخ‌ها کشیده و نه به شکل مثلثی نوشته شدند (Salvini, 2012: 321-322). بنا بر این کتیبه اورارتویی در حدود یک سده میان سال‌های پادشاهی مینوا تا روسای اول، یعنی حدوداً میان سال‌های ۸۱۰ تا ۷۱۳ ق.م. نوشته شده است. همچنین پیشتر آورده شد که در ابتدای پادشاهی اورارتوها از خط آشوری برای نگارش کتیبه‌ها استفاده می‌شد و بعدها کتیبه‌ها دوزبانه آشوری و اورارتویی نگاشته می‌شدند. از این نمونه‌ها می‌توان به کتیبه‌های کونلی (Kevenli) کلشین و موانا اشاره کرد. کتیبه‌های دوزبانه تا دوران روسای اول نیز نگاشته می‌شدند که با رسم‌الخط کتیبه نیز هم‌خوانی دارد. بنا بر این رسم‌الخط کتیبه و دوزبانه آشوری-اورارتویی بودن آن تعلقش را به نیمه ابتدایی پادشاهی اورارتویی تأیید می‌کند.

### قیاس سنگ‌نوشته ماکو با نقش چلیپا و نمونه‌های مشابه آن

نمونه‌هایی مشابه در کشورهای ارمنستان و ترکیه به دست آمده است اما، در ایران تا کنون موردی به دست نیامده بود. در وان ترکیه کتیبه‌ای اورارتویی از پادشاهی مشترک ایشپوینی و مینوا (ح ۸۲۰ تا ۸۱۰ ق.م.) را در دیوار کلیسای سورب‌پاگوس (SurbPagus) کار گذاشته بودند که گم شده است (CICH 13, Taf. IV; Salvini, 2008: 77, A 3-4). صلیب که بر این کتیبه توسط مسیحیان نقش شده شباهت‌هایی به صلیب کتیبه ماکو دارد از آن روی که بر چهار نوک صلیب گوی‌هایی دیده می‌شود. البته صلیب منقوش در سورب‌پاگوس بر پایه‌ای پلکانی قرار دارد. بر استلی از دوران پادشاهی مشترک همین دو پادشاه از قاسیم‌اوقلو (Kasimoğlu)، که در موزه وان نگهداری می‌شود (Ibid: 79, A 3-5)، صلیبی نقش شده که نوک‌های دوشاخه دارد و بر پایه‌ای پلکانی قرار گرفته است. بر استل کاراگوندوز

(Karakündüz) در موزه وان از همین دو شاه اورارتویی (Ibid: 84, A 3-9) چند صلیب ساده و کوچک‌تر نقش شده است. در بالای بخشی از استلی از مینوا (ح. ۸۱۰ تا ۷۸۰/۷۸۵ ق.م.)، که در موزه باستان‌شناسی استانبول نگهداری می‌شود، (Ibid: 136, A 5-19) دو صلیب کوچک است. بر استل پاتنوس (Patnos) از مینوا در موزه وان (Ibid: 139, A 5-25) صلیبی نقش شده که بسیار مشابه نمونه ماکوست چون در نوک‌های بازوها گوی‌هایی دیده می‌شوند ولی در اطراف صلیب تزئینات بسیار دارد و صلیب بر پایه‌ای پلکانی با دو گوی در طرفین نقر شده و دو نیایشگر در دو طرف صلیب و در پایین آن دیده می‌شوند. البته این صلیب بر پشت استل و بر بخش خالی و بدون کتیبه آن نقش شده و به متن اورارتویی آسیبی نزده است. استل مسجد کورشون (Korşun) (UPMG 13, Tav. XXIV) نیز از نمونه‌های مشابه ماکوست که در وان قدیم به دست آمده و در موزه گرجستان شهر تفلیس نگهداری می‌شود (Salvini, 2008: 181, A 5-79). بر پشت این استل از مینوا چند خط کتیبه اورارتویی نوشته شده که حروف ارمنی در بالا و در پایین کتیبه اورارتویی صلیبی نقش شده است. بر سر سه نوک بالایی صلیب سه شاخه‌هایی منتهی به گوی دیده می‌شود و پایه صلیب کامل نیست. اما، استل سیهکه (Sihke) مینوا در موزه گرجستان (Ibid: 188, A 5-91) صلیبی متفاوت دارد. نوک‌های بالایی صلیب به چنگک‌هایی دو شاخه منتهی می‌شوند و در پایین صلیب پایه‌ای به شکل مثلثی رو به پایین نقش شده است. در ساقه صلیب نیز دو شاخه به طرفین هست که خمیده و به گویی وصل می‌شوند. همچنین بر قلّه صلیب گویی به چشم می‌خورد. دو استل کلیسای سورب‌سهاک (SurbSahak) در وان قدیم (CICH 112, A and B and B2, Taf XXVI and XXVIII; Salvini, 2008: 196-197, A 8-1 and 2) آرگیشتی اول (ح. ۷۸۰ تا ۷۷۲ ق.م.) صلیب‌های کوچک و ساده دارند که استل دوم گم شده است. صلیب‌های روی این استل‌ها نوک‌های دو شاخه دارند. بر بالای استل مسجد چلیپا باغی (Çelebibağ) از آرگیشتی دوم (۷۱۳-؟ ق.م.) تورفتگی طاقچه‌مانندی نقر شده (Salvini, 2008: 324, A 11-1) که در آن صلیبی بوده و بعدها توسط مسلمانان خراشیده شده و این کادر بر کتیبه اورارتویی آسیب رسانده است. نشانه‌های ابتدا و انتها در بعضی خط‌ها مشخص هستند. بر بالای کتیبه اورارتویی استل هگی (Hagi) نوشته‌هایی به خط ارمنی نوشته شده و دو صلیب بر روی کتیبه اورارتویی دیده می‌شود که بالایی بزرگتر است و نوک‌های دو شاخه دارد (CICH. Taf. XXXIX, NR. 149). این استل نیز از آرگیشتی دوم است (Salvini, 2008: 326, A 11-2). بر استل تنهات (Tanahat) که در موزه اربونی

(Erebuni) (Ibid: 328-330, A 11-3) ایروان به نمایش گذاشته شده نیز صلیبی است که بر هر یک از نوک‌های دوشاخه آن سه گوی به شکل برجسته نقش شده‌اند. همچنین کتیبه اورارتویی بر روی صلیب و تزئینات آن به چشم می‌خورد.

#### ۴. نتیجه‌گیری

کتیبه نویافته ماکو با نقش چلیپا تنها نمونه یافت شده در ایران با این مشخصات است. نمونه‌های مشابه فراوان در کشورهای حوزه پادشاهی اورارتو به دست آمده است. با توجه به منطقه به دست آمده این سنگ‌نوشته می‌توان اورارتویی بودن آن را حدس زد. همچنین رسم‌الخط کتیبه تعلق آن را به حدود یک سده حدود ۸۱۰ تا ۷۱۳ ق.م، یعنی پادشاهی مینوا تا روسای اول، تأیید می‌کند. همچنین کتیبه‌های دوزبانه آشوری-اورارتویی تا دوران روسای اول نیز هنوز نگاشته می‌شدند. بنا بر این این کتیبه در نیمه ابتدایی پادشاهی اورارتویی نوشته شده است. سمت چپ سنگ رد تیشه دیده می‌شود و سمت راست صیقلی است و این نشان می‌دهد که سمت راست سنگ همان سمت راست کتیبه به شمار می‌رود و از چپ شکسته شده است و احتمالاً کتیبه بخش یا بخش‌های دیگری نیز داشته است. با توجه به اینکه خط میخی آشوری از چپ به راست نوشته می‌شده است پس نشانه‌های انتهای خط در این سنگ حفظ شده‌اند که متأسفانه به دلیل ایجاد نقش چلیپا به کتیبه آسیب فراوان وارد آمده و فقط چند نشانه در انتهای خط آن هم به طور غیر واضح مشاهده می‌شود. در پشت سنگ نیز کتیبه‌ای نوشته شده بود که تنها یک نشانه از آن به طور واضح باقی مانده و بقیه کتیبه آسیب فراوان دیده است. سوراخی نیز در پشت به چشم می‌خورد که در وسط سنگ ایجاد شده بود. در سمت راست سنگ نیز سوراخ دیگری به وجود آورده‌اند ولی دو حفره به هم نرسیده است. امید است با یافتن تکه‌های دیگر کتیبه بازسازی کتیبه آن و سایر نتایج کامل‌تر گردد.

#### سپاس‌گزاری

بدینوسیله مراتب سپاسگزاری از جناب آقای خرابلو، مدیر محترم اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری ماکو و همچنین جناب آقای پرویز حسین‌نژاد نگهبان اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری ماکو ابراز می‌گردد.

## کتاب‌نامه

- پیوتروفسکی، بوریس؛ خطیب‌شهیدی، حمید (۱۳۸۳). *تمدن اورارتو* (بخش اول: پادشاهی وان اورارتو)، ترجمه حمید خطیب‌شهیدی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- کلایس، ولفرام (۱۳۸۸). «آذربایجان»، *باستان‌شناسی آذربایجان* (از دوره اورارتو تا شروع اشکانی)، ترجمه محمد فیض‌خواه و صمد علیون، تبریز: اختر، ص ۲۳-۳۸.
- ملازاده، کاظم (۱۳۸۳). *باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی پادشاهی مانا* (پایان‌نامه دکترا)، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ویتتر، آیرین (۱۳۸۷)، «جام زرین حسنلو: سی سال بعد»، *مجموعه مقالات جام زرین حسنلو*، ترجمه علی صدرایی و صمد علیون، جلد اول، آذربایجان غربی: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری آذربایجان غربی، ص ۶۹-۱۰۷.
- Belli, O. (2003-2004). "Research into the history of Urartu", *Urartu: Savaşveestetik (Urartu: War and Aesthetics)*, Istanbul: YapiKredi Cultural Activities: 13-43.
- Benedict, W. C. (1960). "Urartians and Hurrians", *JAOS*: 100-104.
- Diakonoff, I.M. (1967). *Elamskij*.
- Dinçol, A. M.; Dinçol, B. (2003-2004). "Metal artifacts and weapons with cuneiform inscriptions", *Urartu: Savaşveestetik (Urartu: War and Aesthetics)*, Istanbul: YapiKredi Cultural Activities: 119-128.
- Fournet, A. (2011). "About some features of loanwords in Hurrian", *Aramazd*, Yerevan: Association for Near Eastern and Caucasian Studies: 43-59.
- Movsisyan, A. (2006). *The writing culture of pre-Christian Armenia*, Yerevan: Yerevan University Publishers.
- Salvini, M. (2008). *Corpus dei Testi Urartei*, vol. i, Roma: CNR.
- \_\_\_\_\_ (2012). *Corpus dei Testi Urartei*, vol. IV, Roma: CNR.
- Zimansky, P. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State* (Studies in Ancient Oriental Civilization. No.41), Chicago: The Oriental institute of the University of Chicago.
- \_\_\_\_\_ (1995). "Urartian material cultures as state assemblage: An anomaly in the archaeology of empire", *Bulletin of the American School of Oriental Research* 299/300, The archaeology of Empire in Ancient Anatolia, Aug-Nov, American School of Oriental Research: 103-115.





۵۶ سنگ‌نیشتهٔ اورارتویی منقوش به چلیپا در ماکو





پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی